

Київський національний торговельно-економічний університет
Кафедра міжнародного, цивільного та комерційного права

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на тему:

НЕПЕРЕБОРНА СИЛА У ЦИВІЛЬНИХ ВІДНОСИНАХ

студента 2 курсу бмз групи ФМТП
спеціальності 081 "Право",
спеціалізації

"Цивільне право і процес"

Дончака Дмитра Михайловича

Науковий керівник

к.ю.н., доц.

Пальчук Петро Миколайович

Гарант освітньої програми,

д.ю.н, проф.

Примак Володимир Дмитрович

Київ-2020

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО – ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ НЕПЕРЕБОРНОЇ СИЛИ	
1.1. Поняття непереборної сили.....	7
1.2. Критерії визнання подій обставинами непереборної сили.....	14
1.3. Класифікація обставин непереборної сили.....	23
РОЗДІЛ 2. НЕПЕРЕБОРНА СИЛА ТА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ	
2.1. Непереборна сила як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності.....	30
2.2. Порядок встановлення обставин непереборної сили	40
ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ.....	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	53

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Визначається перш за все існуючою пандемією коронавірусної хвороби - як в Україні, так і в цілому на нашій планеті. Якщо раніше поняттям непереборної сили цікавилися лише фахівці права, то зараз, на фоні пандемії коронавірусу та введення в Україні карантину на загальнонаціональному рівні, це питання переросло з вузькоспеціалізованого в розряд повсякденної теми, та в тій чи іншій мірі є важливим для переважної більшості жителів нашої країни. Особливо актуальним постало питання про застосування положень статей Цивільного кодексу України (надалі – ЦК України) щодо звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань внаслідок настання обставин непереборної сили [3]. Зокрема на тлі скасування авіарейсів, туристичних подорожей, вистав, концертів та навіть транспортного сполучення, постає нагальне питання про визнання таких фактів форс-мажором, тобто обставинами непереборної сили. Туристів, відпочиваючих, представників бізнесу та власне фізичних осіб цікавить і буде цікавити (принаймні на час дії карантину та пов'язаних з ним обмежень) питання про підстави звільнення від відповідальності в результаті дії обставин непереборної сили. Для цього насамперед необхідне чітке розуміння критеріїв, які визначають певні обставини саме непереборною силою. Окремо слід дати чітке визначення поняттям форс-мажору та обставинам непереборної сили, в той час як в ЦК України такий вираз як «форс-мажор» взагалі не використовується, натомість в Законі «Про торгово-промислові палати України» ці два вирази фактично ототожнені [15].

Аналізуючи законодавство, бачимо що в ЦК України окрім непереборної сили підставою для невиконання зобов'язань є також випадок. В свою чергу, Господарський кодекс України (надалі – ГК України) вбачає підставою для звільнення від відповідальності тільки непереборну силу, не використовуючи таке поняття як випадок [4]. Тож постає нагальна проблема щодо дослідження поняття форс-мажору та непереборної сили. Потрібно

прийти до остаточного висновку: чи ототожнювати ці два поняття, чи навпаки, розмежовувати. Дану тему досліджувало багато українських та зарубіжних вчених та науковців, такі як В.І. Борисова [39], О.С. Кужко [44], О.О. Мельник [45], А.О. Монаєнко [46], С. В. Овсейко [47], В.О. Савченко [57], В.Д. Примаєв [56], І.В. Спасибо-Фатєєва [58], О.В. Церковна [62].

Мета дослідження. Автор випускної кваліфікаційної роботи ставив за мету дослідити та конкретизувати правове визначення поняття непереборної сили, в тому числі з наданням власних пропозицій щодо удосконалення цивільного законодавства.

Відповідно до мети, під час написання даної роботи були поставлені такі основні завдання:

- визначити зміст поняття непереборної сили;
- встановити чіткі критерії для визнання подій обставинами непереборної сили;
- провести класифікацію обставин непереборної сили;
- розглянути можливі підстави для звільнення від цивільно-правової відповідальності внаслідок дії обставин непереборної сили;
- провести аналіз існуючого законодавства щодо можливостей застосування обставин непереборної сили для звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань;
- розглянути проблему розмежування чи ототожнення понять форс-мажору та непереборної сили;
- внести свої пропозиції для удосконалення існуючого цивільного законодавства щодо визначення поняття непереборної сили;

Об'єктом дослідження є цивільні відносини, в межах яких застосовується непереборна сила як підстава для звільнення від цивільно-правової відповідальності.

Предметом дослідження випускної кваліфікаційної роботи є непереборна сила.

Методами дослідження стали порівняльно-правовий, історико-правовий, діалектичний, формально-логічний, системно-функціональний методи та інші методи.

При виконанні кваліфікаційної роботи був використаний порівняльно-правовий метод, який застосовувався з метою вивчення вітчизняного та зарубіжного законодавства про обставини непереборної сили, їх порівняння та визначення шляхів для удосконалення існуючого законодавства, враховуючи зарубіжний досвід.

Були виявлені недоліки, прогалини, суперечності та колізії у вітчизняному законодавстві, через які належним чином не врегульоване питання захисту сторони, що постраждала внаслідок дії обставин непереборної сили.

Із застосуванням формально-логічного методу була опрацьована наукова література стосовно теми дослідження і аналізувалась практика Верховного Суду, інших судів України з проблем, пов'язаних з визнанням обставин непереборною силою.

Системно-функціональний метод надав можливість вивчити і дослідити підходи до визначення поняття форс-мажору та обставин непереборної сили.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному дослідженні основних проблем при звільненні від відповідальності внаслідок дії обставин непереборної сили та застосуванні їх на практиці при укладанні договорів та вирішенні спорів, виявленні недоліків, розбіжностей законодавства, наведенні пропозицій щодо удосконалення українського законодавства про форс-мажор (обставини непереборної сили).

Окремі положення випускної кваліфікаційної роботи викладено у статті «Критерії визнання обставин непереборної сили», що опублікована у збірнику наукових статей «Цивільне та комерційне право : виклики сьогодення». К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2020.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що результати роботи та викладені висновки і пропозиції можуть бути застосовані

для внесення змін до існуючої законодавчої бази для подальшого удосконалення використання на практиці терміну "непереборна сила".

Структура випускної кваліфікаційної роботи обумовлена метою і предметом дослідження та авторським підходом до розгляду обраної теми. Випускна кваліфікаційна робота складається із вступу, двох розділів, які включають в себе п'ять підрозділів, висновки та пропозиції, список використаних джерел. Повний обсяг роботи становить 60 сторінок, із яких основна частина роботи займає 52 сторінки. Список використаних джерел складається з 70 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО – ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ НЕПЕРЕБОРНОЇ СИЛИ

1.1. Поняття непереборної сили

У перекладі з французької «*force majeure*» означає вищу силу. Слід зазначити, що в цивільному кодексі термін «форс-мажор» не вживається, замість нього законодавець використовує «непереборна сила», що не є критичним, оскільки ці терміни, по суті, синоніми. Однак ні практика, ні доктрина не виробили якийсь певний перелік обставин непереборної сили (форс-мажорних обставин).

Форс-мажором визнається обставина (дія чи подія), що спричиняє неможливість виконання договірних зобов'язань у обумовлений сторонами строк [39].

На думку І.В. Спасибо-Фатєєвої, форс-мажор це обставина, яка звільняє сторони договору від відповідальності у випадках невиконання ними взятих на себе зобов'язань або прострочення виконання договору [58, с. 69-70].

Г. Бобовик зазначає, що форс-мажор, або «обставини непереборної сили», – термін, що використовується для позначення причин невиконання договірних зобов'язань за тих умов, коли ці причини не залежать від виконавця [39].

ЦК України не визначає перелік обставин непереборної сили і не дає чіткого визначення цього поняття, а лише вказує на дві суттєві ознаки, які повинні бути присутніми поодиночі або одночасно: надзвичайність і невідворотність. Надзвичайною розглядається подія, якщо вона була викликана перешкодою поза контролем особи, і від даної особи не можна було очікувати прийняття і розуміння цієї перешкоди під час укладення договору. Так, згідно з ст.2 Кодексу цивільного захисту України, «надзвичайна ситуація - обстановка на окремій території або водному об'єкті, яка характеризується порушенням

нормальних умов життєдіяльності населення, спричинена катастрофою, аварією, пожежею, стихійним лихом, епідемією, епізоотією, епіфітотією, застосуванням засобів ураження або іншою небезпечною подією, що призвела (може призвести) до виникнення загрози життю або здоров'ю населення, великої кількості загиблих і постраждалих, завдання значних матеріальних збитків, а також до неможливості проживання населення на такій території чи об'єкті, провадження на ній господарської діяльності» [8]. Подія є невідворотною, якщо вона настала незважаючи на прийняття особою всіх необхідних і розумних заходів для її запобігання або запобігання настання її наслідків. При цьому законодавець акцентує увагу, що надзвичайність і невідворотна повинні визначати не в цілому, а в даних конкретних умовах.

Поняття та ознаки непереборної сили розкриваються у п. 1 ч. 1 ст. 263 ЦК України: «непереборною силою визнається надзвичайна або невідворотна за даних умов подія» [3]. В той же час, ЦК України не дає нам визначення понять надзвичайності та невідворотності непереборної сили. Таке визначення знаходимо в інших джерелах, зокрема в постанові від 02.03.2017 року в справі № 910/17304/16 Вищий господарський суд України зазначив: «Як підстава звільнення особи, що порушила зобов'язання, від відповідальності непереборна сила характеризується двома ознаками. По-перше, це зовнішня до діяльності сторін обставина, яку сторони, хоча б навіть і передбачили, але не могли попередити. До таких обставин, як правило, відносять стихійні лиха (землетрус, повінь, пожежі) та соціальні явища (війни, страйки, акти владних органів тощо). По-друге, ознакою непереборної сили є її надзвичайність, що означає, що це не рядова, звичайна обставина, яка хоча і може спричинити певні труднощі для сторін, але не виходить за рамки буденності (таяння снігу в горах, щорічні сезонні мусонні дощі тощо), а екстраординарна подія, яка не є звичайною» [31].

Також необхідно пам'ятати, що стихійні явища не завжди можна розглядати як непереборну силу, що звільняє заподіювача шкоди від відповідальності. Так, про пожежу як стихійне явище мова може йти тільки у

випадку її виникнення від удару блискавки та ін. Коли пожежа виникла в результаті недотримання правил експлуатації джерела підвищеної небезпеки чи умисної дії третіх осіб тощо, то заподіювач шкоди не звільняється від відповідальності, оскільки пожежу в даному випадку не можна віднести до категорії непереборної сили [42, с.188].

Окремо ще можна виділити таку ознаку непереборної сили як непередбаченість. Під непередбачуваністю слід розуміти конкретне незнання про час, місце, характер і особливості майбутнього події, оскільки абстрактно можна передбачити будь-яку подію [44, с.90].

На думку С.В. Войцеховської, слід розрізняти непереборну силу і юридичний форс-мажор. До останнього вона відносить рішення вищих державних органів, страйки, війни, революції тощо [41, с.89].

Щодо визначення поняття обставин непереборної сили, то конкретні визначення можна знайти лише в окремих вузькопрофільних законах. Так, в п.2.11 ст.2 Закону України «Про державну підтримку сільського господарства України» вказується: «Обставини непереборної сили - обставини, що виникли внаслідок прийняття рішень законодавчого або нормативно-правового характеру, обов'язкових для суб'єктів аграрного ринку згідно із законодавством, або ті, що виникли внаслідок стихійного лиха, у тому числі пожежі, повені, посухи, заморозків, граду, землетрусу, військових дій або суспільних збурень, а також з інших обставин, які не могли бути керованими стороною договору (контракту), включаючи втрату врожаю або його частини внаслідок несприятливих погодних умов, раптового припинення поставки води, тепла, електроенергії, нафтопродуктів чи газу, не пов'язаного з несплатою їх вартості» [12]. Але це визначення можна застосовувати лише для відносин в сфері сільського господарства, в той час як загальне визначення для застосування в сфері цивільних правовідносин в цивільному кодексі відсутнє.

Є схоже визначення і в регламенті Торгово-промислової палати України (надалі – ТПП України): форс-мажорними обставинами (обставинами

непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору [16].

Що стосується непереборної сили, то вона визначається законодавцем з огляду на підстави зупинення перебігу позовної давності (п. 1 ч. 1 ст. 263 ЦК України) як надзвичайна або невідворотна за даних умов подія. Як видається, застосування цього визначення можливе і для випадків звільнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань. Непереборна сила настає за наявності хоча б однієї з названих ознак – надзвичайності або невідворотності, що значно розширює коло соціально-правових явищ, що підпадають під визначення непереборної сили [49].

Однак законодавство не містить вичерпного переліку обставин непереборної сили. Переліки згадуваних обставин можуть змінюватися в залежності від сфери регулювання нормативного правового акту. Явища, які перераховуються в нормативних правових актах, носять допоміжний характер при вирішенні питання про кваліфікацію конкретних подій в якості форс-мажорних обставин в конкретних ситуаціях. У зв'язку з цим актуальним є виявлення об'єктивних критеріїв, що дозволяють визначити, в якій мірі ті чи інші обставини можуть вважатися надзвичайними і невідворотними щодо конкретного виду господарської діяльності. До останніх можна віднести наступні:

- наявність безпосереднього причинно-наслідкового зв'язку між надзвичайною ситуацією і неможливістю виконання зобов'язань;
- виникнення обставин після укладення договору;
- надзвичайний характер обставин - неможливість їх передбачити і запобігти [61].

Згідно з статтею 129-1 Конституції України, Суд ухвалює рішення іменем України. Судове рішення є обов'язковим до виконання. Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку [1]. Отже, важливе значення має судова практика. Так, в постанові Верховного Суду у складі Об'єднаної палати Касаційного цивільного суду від 10.10.2019

року у справі № 243/2071/18 вказано, що «непереборна сила - це надзвичайна або невідворотна за даних умов подія. Отже, непереборною силою є надзвичайна і невідворотна зовнішня подія, що повністю звільняє від відповідальності особу, яка порушила зобов'язання, за умови, що остання не могла її передбачити або передбачила але не могла її відвернути, і ця подія завдала збитків» [27]. Таким чином, Верховний Суд в своїй постанові дещо розширив трактування непереборної сили, вказавши, що форс-мажор це не тільки ті обставини, які неможливо передбачити, а й ті, яким можна передбачити, але не можна запобігти.

О.О. Мельник виділяє наступні ознаки непереборної сили: 1) подія виникла поза колом діяльності даної особи і своїм вторгненням в це коло діяльності заподіяла особисту або майнову шкоду; 2) подія була невідворотною за даних обставин, а для того, щоб невідворотність події була з першого погляду достовірною, сама подія має бути загальновідомою. Невідворотність події не вимірюється силою опору, але полягає у її надзвичайності порівняно з іншими шкідливо діючими подіями, що більш-менш часто повторяються у повсякденному житті [46, с. 51].

У момент укладення договору сторони повинні думати, що обставини не зміняться при необхідному ступені сумлінності та обачності, яку сторона повинна продемонструвати відповідно до характеру договору та умовами цивільно-правового обороту.

Отже, обставини можна вважати непереборною силою, що тягне за собою звільнення від відповідальності в договірних відносинах, в разі настання наступних умов:

- невідворотність настання несприятливих наслідків - тобто неможливість очікувати, що сторона вживатиме заходів, які здатні запобігти настанню таких наслідків або мінімізувати їх;
- непричетність сторони до створення ситуації форс-мажору;

- добросовісне прийняття стороною очікуваних заходів для виконання своїх зобов'язань належним чином і запобігання можливих ризиків (наприклад, страхування валютних ризиків);
- належне документальне підтвердження настання обставин непереборної сили.

Непереборна сила визначається не в цілому, а в даних конкретних умовах. Саме тому немає і не може бути вичерпного переліку обставин непереборної сили. В той же час слід нагадати, що не розглядаються непереборною силою такі обставини, як протиправні дії третіх осіб, які призвели до унеможливлення виконання зобов'язання.

Якщо підсумувати ознаки непереборної сили, які отримали відображення в законодавчому визначенні цього поняття, то її характеристика виражається в трьох моментах: надзвичайності, відносності та об'єктивній невідворотності.

Розглянемо кожен з них. Та чи інша руйнівна (шкідлива) подія природного (ураган, повінь, землетрус) або громадського (епідемії, військові дії) характеру набуває якості непереборної сили лише в зв'язку з таким впливом на діяльність людей, який вони не можуть передбачити, або, хоча і передбачають, але не можуть запобігти наступу спричинених ним шкідливих наслідків.

Іншою об'єктивною ознакою, що характеризує явища непереборної сили, слугує зовнішній характер впливу непереборної сили на діяльність по експлуатації джерел підвищеної небезпеки. Непереборна сила - це завжди зовнішня по відношенню до діяльності, що завдає збитків, обставина. Тому, якщо шкода викликається внутрішніми шкідливими властивостями джерела підвищеної небезпеки, то вона не розглядається в якості заподіяної внаслідок дії непереборної сили. Так, неможливість миттєвої зупинки потяга чи автомобіля, самозаймання горючих або летючість отруйних і деяких хімічних речовин не можуть кваліфікуватися як обставини непереборної сили, хоча їх непереборність, нездоланність при певних обставинах очевидна.

Відносність непереборної сили передбачає оцінку конкретної обстановки. Те, що в одному випадку є легко переборним, в іншому може стати непереборним; те, що один контрагент може усунути, подолати, для іншого неможливо. Руйнівна подія не набуває значення непереборної сили, якщо заподіяння шкоди сприяла винна поведінка боржника, який міг і повинен був запобігти настанню такої події.

Непереборність події проявляється або в неможливості передбачити настання цієї події і запобігти настанню її шкідливих наслідків, або в тому, що хоча особа і передбачає настання такої події, але не може запобігти її руйнівному впливу. На відміну від випадку, який невідворотний лише суб'єктивно (якби особа, якій випадково завдано шкоди, знала про можливі наслідки своєї поведінки, то вона без особливих зусиль могла б їм запобігти), непереборна сила об'єктивно невідворотна. Очікуване або навіть достовірне знання про її настання (наприклад, попередження метеослужб про наближення паводку, урагану, шторму тощо) не виключає настання шкідливих наслідків, так як їх не можна було запобігти доступними для даної особи засобами.

Разом з тим, непередбачені і невідворотні події непереборної сили не звільняють особу (зокрема, власника джерела підвищеної небезпеки) від обов'язку використовувати всі наявні в його розпорядженні засоби для зменшення або повної ліквідації її шкідливого впливу. При неприйнятті ним необхідних заходів щодо запобігання шкоди, шкідливий вплив тієї чи іншої події не може кваліфікуватися як непереборна сила.

Що ж до співіснування таких понять як «форс-мажор» і «непереборна сила», то з огляду на існуюче законодавство бачимо, що в Законі про ТПП України ці два поняття ототожнюються, тоді як в ЦК і в ГК України немає чіткого визначення «непереборна сила», а поняття «форс-мажор» взагалі не згадується. В той же час в зарубіжному законодавстві є визначення форс-мажору, і цього визначення цілком достатньо для врегулювання спірних питань. Тому слід законодавчо визначити поняття «форс-мажор» та

«непереборна сила», закріпивши тотожність цих понять, або зберегти тільки одне з них, відмовившись від іншого, адже обидва мають однакові наслідки;

Отже, непереборною силою є така подія, запобігти наслідкам якої за даних обставин неможливо для сторін в цивільних відносинах. Це зовнішня до діяльності сторін обставина, яку сторони, хоча б навіть і передбачили, але не могли попередити, надзвичайність цієї обставини та її непередбачуваність. Обставини непереборної сили повинні відповідати двом критеріям: надзвичайність і невідворотність. Надзвичайність це вихід за межі нормального, буденного, незвичності для тих чи інших життєвих умов, що не відноситься до життєвого ризику і не може бути враховано ні за яких обставин, а невідворотність – це ознака, запобігти прояву якої не здатна жодна особа з урахуванням її фізичних, економічних, технічних та інших можливостей. Вважаємо за доцільне закріпити таке визначення непереборної сили в ЦК України.

1.2. Критерії визнання подій обставинами непереборної сили

В сучасному вітчизняному законодавстві визначення поняття «непереборна сила» зустрічається лише в Регламенті засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили) [16]. Вже зазначалося, що в ЦК України фактично відсутнє визначення непереборної сили, або форс-мажору. Відповідне поняття застосовується у статтях 263 та 617 ЦК України. Взагалі є лише єдина стаття 617 в ЦК України, в якій вказується на непереборну силу як на підставу звільнення від відповідальності за порушення зобов'язань [3]. В той же час, посилення на непереборну силу є в ст. 10 Закону України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» щодо підтвердження настання обставин непереборної сили, та в частині 2 статті 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні», де вказано, що «форс-мажорними обставинами (обставинами

непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможлиблюють виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами» [15].

17 березня 2020 року Верховною Радою України прийнято закон, яким внесені зміни в цю статтю, і відтепер карантин теж являється форс-мажорною обставиною. Але необхідно розуміти, що перелік обставин непереборної сили, наведений в ст. 14-1, не є вичерпним, адже неможливо передбачити всі випадки можливих форс-мажорів. Враховуючи пандемію коронавірусу, та наслідки цієї пандемії для договірних сторін, Торгово-промислова палата Україна вказала, що не коронавірус являється форс-мажором, а тільки наслідки коронавірусу. Окрім того, необхідно детально вивчити, чи призвела дана обставина до унеможливлення виконання конкретних зобов'язань, на які посилається сторона, що порушує умови договору [66]. Таким чином, навіть наявність карантину в переліку форс-мажорних обставин зовсім не означає, що карантин сам по собі вже являється підставою для звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань. Потрібно ще довести, що сторона не має можливості виконати зобов'язання саме із-за введеного загальнодержавного карантину. Тому необхідно обґрунтувати і довести причинно-наслідковий зв'язок між запровадженням карантину і неможливістю виконати свої зобов'язання.

Так, в постанові Верховного Суду від 24.01.2019 року в справі № 805/2342/16-а зазначено: «для визнання податкового боргу безнадійним має бути встановлений (доведений) причинно-наслідковий зв'язок між податковим боргом та форс-мажорними обставинами. Наявність форс-мажорних обставин є загальновідомим фактом, проте сама по собі не доводить безнадійності податкового боргу» [25]. Отже, окрім підтвердження настання обставин непереборної сили, необхідно підтвердити ще й здатність цих обставин вплинути на неможливість виконання зобов'язання.

Так, наприклад, внаслідок карантину працівники не вийшли на роботу із-за зупинення перевезень міським транспортом, внаслідок чого організація

змушена була призупинити свою діяльність: такий випадок буде вважатися форс-мажором лише в разі відповідної постанови (розпорядження) на рівні Кабінету Міністрів України. Закриття підприємства внаслідок масових звільнень теж не буде вважатися форс-мажором, адже підприємство має змогу організувати підвіз працівників на роботу або власними силами, або шляхом виділення додаткових коштів на проїзд в таксі чи на власному автомобілі. Така сама ситуація з кафе і ресторанами: їм заборонено приймати відвідувачів, але не заборонено працювати і виготовляти їжу на виніс. Власник такого закладу не має права відмовитися від укладеного договору поставки товару тільки на тій підставі, що внаслідок карантину кількість замовлень суттєво зменшилась. Це, безперечно, цілком зрозуміла підстава, але вона ніяк не може бути засвідчена як форс-мажор, тому що відсутній причинно-наслідковий зв'язок між кількістю замовлених напівфабрикатів та продуктів для виготовлення готової продукції і кількістю відвідувачів закладу, адже навіть без карантину кількість відвідувачів не можна прорахувати наперед, і замовлення товару – це завжди певний ризик.

В той же час, зовсім інша ситуація складається, якщо в договорі поставки товару чітко вказано, що продукція замовляється для організації, приміром, весілля на 100 персон. Так як постановою уряду всі масові заходи скасовані і заборонені, то тут вбачається прямий причинно-наслідковий зв'язок між введенням карантину і можливістю ресторану виконати свої зобов'язання.

Яскравим прикладом визначення обставин настання форс-мажору є рішення господарського суду м. Києва від 24.05.2018 року в справі № 910/3390/18, яке не оскаржувалось і набрало законної сили. Між суб'єктами господарювання був укладений договір пор організацію перевезень та визначені строки виконання договору. Але експедитор не зміг вчасно доставити продукцію, бо на протязі останніх 18-ти місяців вагони з продукцією безпідставно затримані Закарпатською митницею. Експедитор надіслав претензію клієнту про сплату вартості послуг з організації перевезення, а також витрат, та втрат, нарахованих залізницею. Клієнт (позивач) звернувся до ТПП України (відповідач) з заявою про видачу сертифікату про настання форс-

мажору, але ТПП України відмовила у видачі сертифікату у зв'язку з відсутністю причинно-наслідкового зв'язку між обставинами форс-мажору (обставинами непереборної сили) і невиконанням зобов'язань. В судовому засіданні позивач наполягав, що протиправні дії Закарпатської митниці унеможливили виконання договірною зобов'язання по оплаті послуг, оскільки їх характер, об'єм, і зміст був змінений третьою особою, а тому ТПП України повинна засвідчити форс-мажорні обставини і видати сертифікат. Але суд повністю відмовив у задоволенні позовних вимог, в своєму рішенні зазначивши, що дії Закарпатської митниці ніяким чином не впливають на виконання/невиконання позивачем зобов'язання з оплати послуг за договором. Неправомірна затримка вагонів може свідчити про завдання позивачу збитків протиправними діями третіх осіб, та про відсутність вини позивача у понесенні додаткових витрат його контрагентом, однак не свідчить про неможливість виконання позивачем грошового зобов'язання за укладеним договором [37].

Дещо схожа ситуація виникла при розгляді справи № 910/4377/20. Позивач вимагав від відповідача – Української залізниці – штраф за перевищення строків доставки вантажу. Відповідач стверджував, що трапився форс-мажор, тому що в нього не було фізичної можливості доставити вантаж саме в той пункт призначення, який вимагав позивач. Суд в своєму рішенні від 21.09.2020 року зазначив: «особливості діяльності Відповідача на певній території та прийняті Відповідачем рішення про виконання перевезень лише за певним маршрутом не є форс-мажорними обставинами, оскільки не підтверджені доказами наявності форс-мажору, і одночасно не є винятковим випадком, оскільки Відповідач сам приймає рішення приймати до перевезення вагони за певним напрямком, відтак, повинен розраховувати на можливість їх вчасної доставки» [38].

Водночас, одними з найактуальніших в питанні щодо визнання певних обставин непереборною силою є орендні відносини. Орендар не має коштів на сплату оренди, або ж не в змозі проводити свою підприємницьку діяльність в зв'язку з обмеженнями, викликаними впровадженням карантину. В цьому разі,

на думку В.Д. Примака, доцільним є пряме законодавче закріплення за стороною договору, порушеного внаслідок впливу обставин непереборної сили, права вимагати розірвання договору, сплати належних з іншої сторони процентів, зупиняти виконання порушеного договірною зобов'язання [56, с.68].

Але не варто розраховувати, що отримання сертифікату ТПП України буде індульгенцією від орендної плати. Адже він не є актом державного органу, і являється лише одним із видів доказів, який не має наперед визначеної сили. Це пов'язано з дуже спрощеним розумінням суті таких обставин і їх наслідків заявниками. Орендарем повинен бути доведений не сам факт настання форс-мажорних обставин, а саме їх вплив на реальну можливість виконати свої договірні зобов'язання. При цьому мають значення різні фактори: характер господарської діяльності орендаря і залежність його діяльності від господарської діяльності третіх осіб (клієнтів, замовників), цільове використання об'єкта оренди, його статус у забезпеченні доходів орендаря, настання обумовлених карантинном змін у фінансово-господарській діяльності орендаря та інше. Сама по собі форс-мажорна обставина при цьому може бути піддана сумніву в частині причини для невиконання зобов'язань.

Також при вирішенні питань щодо визнання подій обставинами непереборної сили та застосування відповідних документів, виданих ТПП України, потрібно приймати до уваги правовий висновок, викладений Верховним Судом 01.10.2020 року в справі № 826/9475/18. Колегія суддів Касаційного адміністративного суду встановила: «не будь-який висновок Торгово-промислової палати України, в якому йдеться про форс-мажорні обставини, має юридичну силу сертифікату про засвідчення форс-мажорних обставин. Належним доказом, що підтверджує настання обставин непереборної сили (форс-мажору), як підстави звільнення від відповідальності, є сертифікат Торгово-промислової палати України про форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили), тоді як інші документи не можуть вважатися доказами наявності таких обставин» [21].

Також необхідно звернути увагу на позицію Верховного Суду, викладену в постанові від 03.09.2020 року в справі № 805/1693/17-ц: «сертифікат не може засвідчувати форс-мажорні обставини на майбутнє. У разі якщо сертифікат про форс-мажорні обставини виданий щодо обставин, які на момент його видачі тривають та період дії яких встановити неможливо, Заявник, після закінчення дії таких обставин, має право звернутися до ТПП України для засвідчення форс-мажорних обставин за подальший період саме з дня, наступного за датою видачі сертифікату до дня їх закінчення» [24].

Для цілей звільнення від відповідальності за несвоєчасне виконання зобов'язань у зв'язку з обставинами непереборної сили взагалі не має значення можливість або неможливість підприємця продовжувати свою діяльність. Зобов'язання орендаря за договором оренди - сплачувати орендну плату; можливість же використання об'єкта оренди є його правом. Відповідно, неможливість реалізації такого права з метою отримання прибутку не має нічого спільного з неможливістю невиконання своїх зобов'язань за договором оренди - сплатою орендної плати в даному випадку.

Що ж до самої можливості несплати оренди внаслідок запровадження карантину, то тут слід зауважити, що непереборні обставини можуть бути підставою для відстрочки виконання договору, проте не передбачають повного скасування таких зобов'язань. Оренда підлягає оплаті в повному обсязі при закінченні дії обставин непереборної сили. При цьому, як зазначено в постанові Верховного Суду у складі колегії суддів Касаційного господарського суду від 01.10.2020 року в справі № 904/5610/19, «варто врахувати, що втрати від інфляції та 3% річних за користування чужими грошима є не штрафними санкціями а компенсаторними виплатами і можуть бути нараховані орендодавцем» [20].

Тому для орендаря краще йти шляхом розірвання договору на підставі наявності істотних змін обставин. Правова підстава для таких дій закріплена в ч.1 ст. 652 ЦК України. У застосуванні норм ст. 652 ЦК України дуже важливим є, наскільки позбавлений орендар можливості використовувати

майно будь-яким іншим чином: якщо згідно з договором майно передавалося в оренду для використання виключно з метою діяльності, яка стала повністю забороненою в зв'язку з карантинном, тоді орендар може розірвати такий договір саме на підставі форс-мажорних обставин.

Певне відношення до форс-мажорних обставин в орендних відносинах має також частина 4 статті 762 ЦК України, в якій вказано, що орендар має право на зменшення орендної плати, якщо можливість користування майном істотно зменшилася внаслідок настання обставин, за які він не відповідає, тобто внаслідок настання форс-мажору.

Слід мати на увазі, що попри невичерпний перелік обставин визнання події форс-мажором, не є обставинами непереборної сили наступні обставини: фінансова (економічна) криза, банкрутство, стрімке падіння курсу гривні, невиконання обов'язків іншою стороною, дефолт країни, неможливість чи неспроможність закупити необхідні товари, брак коштів для виконання зобов'язання [48].

Та насамперед необхідно пам'ятати, що навіть в разі стовідсоткової впевненості у настанні обставин непереборної сили, визнати такі обставини форс-мажором в нашій країні має право лише Торгово-промислова палата України та її регіональні філії. Це єдиний в Україні орган, до компетенції якого входить визнання обставин непереборною силою. Доказом засвідчення події форс-мажором стане виданий в ТПП України сертифікат, який видається на підставі заяви та після ґрунтовного вивчення всіх доказів причинно-наслідкового зв'язку між настанням певної події та неможливістю виконання зобов'язань. Згідно з ст. 14-1 Закону України «Про торгово-промислові палати в Україні», Торгово-промислова палата України та уповноважені нею регіональні торгово-промислові палати засвідчують форс-мажорні обставини (обставини непереборної сили) та видають сертифікат про такі обставини [15].

В той же час, при отриманні сертифікату необхідно мати на увазі, що його дія обмежена в часі. Тут слід взяти до уваги правову позицію Верховного Суду в постанові від 01.10.2019 р. в справі № 805/385/17-а: «Сертифікат не

може засвідчувати форс-мажорні обставини на майбутнє. У разі якщо сертифікат про форс-мажорні обставини виданий щодо обставин, які на момент його видачі тривають та період дії яких встановити неможливо, Заявник, після закінчення дії таких обставин, має право звернутися до ТПП України для засвідчення форс-мажорних обставин за подальший період саме з дня, наступного за датою видачі сертифікату до дня їх закінчення» [26].

В юридичній літературі запропоновані різні критерії відмежування непереборної сили від простого випадку. Так, на думку О.О. Мельник, форс-мажор (непереборна сила) є різновидом випадку, що характеризується об'єктивністю щодо сфери діяльності зобов'язаної особи, надзвичайним характером події, наслідки якої є невідворотними не тільки для даного правопорушника, а й для інших осіб, однотипних за родом і умовами діяльності. У той час, як випадок (казус) виступає внутрішньою обставиною щодо діяльності, яка завдає шкоду, є непередбачуваним та невідворотним, виходячи з можливостей даної конкретної особи. Форс-мажор є об'єктивною, на відміну від випадку, подією, що не залежить від дій особи, однак сторони можуть передбачити в договорі в якості форс-мажору будь-яку об'єктивну подію, яка навіть не буде характеризуватися ознаками надзвичайності та невідворотності [46, с.126].

Але якщо в ЦК України підставою для звільнення від відповідальності являється випадок або непереборна сила, то в Господарському кодексі України в статті 218, що визначає підстави звільнення від відповідальності, слово «випадок» відсутнє [4]. Це створює деяку невизначеність, адже при майже аналогічних трактуваннях договірних відносин в цивільному та господарському кодексах, різні підстави для звільнення від відповідальності за порушення зобов'язань.

Поняття «форс-мажор» та «непереборна сила» прийнято вважати тотожними, хоча в цивільному та господарському законодавстві відсутнє поняття форс-мажору. В той же час, в п. 30 листа Вищого Господарського суду України «Зауваження до Господарського кодексу України» від 09.09.2001 р. №

01-2.2/279 вказано, що це різні поняття: «категорія непереборної сили включає в себе лише стихійні природні явища, причому непереборна сила як підстава для обмеження відповідальності може мати місце лише в позадоговірних (деліктних) правовідносинах і в випадках порушення договірних зобов'язань, якщо це прямо передбачено законом, тоді як категорія форс-мажору охоплює лише виняткові події суспільного життя, які сторони на диспозитивних підставах визначають у договорі як право на звільнення від подальшого виконання зобов'язань, якщо такі події відбуватимуться в період дії договору» [33].

Нажаль, з того часу мало що змінилося, в законодавство не внесено жодних змін та так і не надано чітке визначення понять «форс-мажор», «непереборна сила» та «випадок», а лист ВГСУ взагалі фактично ігнорується судами при прийнятті рішень. Було б доцільним або прислухатись до зауважень, викладених в цьому листі, або визнати його таким, що втратив свою чинність.

Як вказує А.О. Монаєнко, «аналіз статей ЦК та ГК України не дає змоги здійснити розмежування «непереборної сили» та «випадку», до того ж залишається незрозумілим неврахування законодавцем “випадку” як підстави звільнення від господарсько-правової відповідальності при фактичному дублюванні ГК положень ЦК України» [47, с.23].

Подібної думки дотримується О.В. Церковна, вказуючи на необхідність відобразити в ЦК України чіткі ознаки непереборної сили [62, с.96].

Проблема кваліфікації шкоди як наслідку дій непереборної сили пов'язана з її відносним характером: за різних обставин одне й те ж саме явище може як визнаватися непереборною силою, так і ні. Через це питання наявності такої сили має вирішуватися в кожній конкретній ситуації. Слід враховувати також, що хоча непереборна сила й характеризується об'єктивною невідворотністю, особа не повинна приймати неминучість настання шкоди внаслідок її дії. Вона не позбавляється обов'язку чинити опір негативному впливу непереборної сили усіма можливими засобами [57]. Також необхідно

звернути увагу на те, що не всі надзвичайні з першого погляду випадки передбачають наявність обставин форс-мажору[43].

І тут слід звернути увагу на ч. 5 статті 1187 ЦК України щодо відшкодування шкоди, завданої джерелом підвищеної небезпеки. Особи, діяльність яких пов'язана з підвищеною небезпекою для оточуючих, зобов'язані відшкодувати шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки, якщо не доведуть, що шкода виникла внаслідок непереборної сили або умислу потерпілого [3]. Необережність самого потерпілого може бути підставою як для часткового, так і для повного звільнення від відповідальності за шкоду, заподіяну джерелом підвищеної небезпеки. Якщо буде доведено, що груба необережність потерпілого сприяла виникненню або збільшенню шкоди, то залежно від ступеня вини потерпілого вона може служити підставою часткового звільнення власника джерела підвищеної небезпеки від відповідальності. Якщо ж буде доведено, що провини власника джерела підвищеної небезпеки в заподіянні шкоди немає, то груба необережність потерпілого може служити підставою для повного звільнення власника джерела підвищеної небезпеки від відповідальності.

Отже, серед критеріїв обставин непереборної сили завжди має бути одночасна наявність двох істотних характеристик: надзвичайність та невідворотність. Під невідворотністю в розумінні непереборної сили розуміється дія об'єктивних факторів, які не дозволяють певній фізичній або юридичній особі виконати покладений на нього обов'язок. Надзвичайний характер непереборної сили не допускає кваліфікації в якості такої будь-якого життєвого факту, її відмінність від випадку в тому, що вона має в основі об'єктивну, а не суб'єктивну невідворотність.

1.3. Класифікація обставин непереборної сили

Різні автори висувають свої класифікації обставин непереборної сили. Традиційно до непереборної сили як основи звільнення від відповідальності

відносять природні стихійні явища (землетруси, повені, урагани) та явища соціального характеру (війни, епідемії, аварії техногенного характеру, обмеження та заборони, що вводяться компетентними державними органами).

С.Д. Гринько вважає, що поняття непереборна сила, стихійні явища, чи стихійні лиха не тотожні: до непереборної сили в окремих випадках відносять явища суспільних подій, зокрема, викликані військовими діями; не у всіх випадках стихійне лихо може розглядатися як непереборна сила, наприклад, якщо шкода, заподіяна стихією, могла бути попереджена відповідачем. Далі, не можна поставити знак рівності між поняттям стихійне явище та стихійне лихо. Так, стихійна причина, явище стійкого характеру визначає тільки прояв відомих сил природи без вказівки на благодійні або пагубні наслідки і без уточнення їх інтенсивності, а в терміні стихійне лихо вже явно міститься і додаткове значення – шкідливі наслідки, що спричиняються діями природних сил. Стихійне лихо грандіозне за своїми шкідливими наслідками, а такою ознакою не володіють стихійні явища, наприклад, у разі удару блискавки. Таким чином, стихійне явище та стихійне лихо є мірою реалізації непереборної сили [42, с.187].

С. В. Овсейко вважає, що обставини непереборної сили можна розділити на 3 види:

- 1) фізичного характеру - землетруси, пожежі, катастрофи, епідемії (епізоотії), урагани, виверження, повені, цунамі, посухи, заморозки, неврожаї, інші природні і техногенні катаклізми;
- 2) соціального характеру - війни, революції, повстання, перевороти, теракти;
- 3) юридичного характеру - видання компетентними органами різних заборон, обмежень, ембарго, мораторіїв тощо [51, с. 58].

Однак віднесення мораторію до обставин непереборної сили є спірним, оскільки він в статті 263 ЦК України розглядається поряд з непереборною силою як самостійна підстава припинення термінів перебігу позовної давності.

Окрім вищезгаданих ознак, виділяють також таку додаткову ознаку непереборної сили, як зовнішній характер обставини, яка завдала шкоди. Під

зовнішнім характером непереборної сили розуміється відсутність причинного зв'язку між виникненням непереборної сили та діяльністю боржника, тобто явище непереборної сили є результат інших причин, що лежать поза сферою діяльності відповідальної особи [46]. Однак для звільнення від відповідальності необхідно, щоб непереборна сила не просто виникла, а певним чином вплинула на діяльність особи, внаслідок чого у нього не було об'єктивної можливості виконати зобов'язання за договором належним чином.

В цьому контексті слід звернути увагу на ст. 607 ЦК України (зобов'язання припиняється неможливістю його виконання у зв'язку з обставиною, за яку жодна із сторін не відповідає) [50]. Слід зауважити, що обставини, які викликають неможливість виконання, можуть бути як юридичними (заборона певної діяльності), так і фактичними (загибель індивідуально визначеної речі, яка мала б бути об'єктом виконання). Головна умова полягає в тому, що за такі обставини не буде відповідати жодна із сторін зобов'язання.

У юридичній літературі зазначається, що акти індивідуального застосування, які встановлюють певні обмеження, заборони, що покладають арешти, ні за яких умов не можуть вважатися непереборною силою, так як викликані поведінкою особи, щодо якої вони винесені. Не визнається форс-мажорною обставиною і прийняття державними органами нормативних актів в порядку звичайної правотворчої діяльності. Слід зазначити, що ряд обставин економічного характеру, які, здавалося б, можуть виступати в якості обставин непереборної сили, в практиці судів не розглядаються як такі. Йдеться про банкрутство, інфляцію, зміну курсу національної валюти.

Окремі дослідники вважають, що обставини, що виникли внаслідок фінансово-економічної кризи, не є надзвичайними і невідворотними. В якості таких обставин вони розглядають зміну економічної обстановки в країні, обумовлену різким падінням курсу гривні по відношенню до іноземних валют, зростанням цін, кризою фінансово-банківської системи, зниженням купівельної спроможності населення, вважаючи що вони просто ускладнюють виконання

зобов'язань. Адже зазначені негативні явища сторони могли передбачити при укладенні договору, оскільки аналогічні процеси мали місце в більшій чи меншій мірі протягом останніх років. Такої ж думки дотримується і ТПП України, вказуючи в Регламенті, що не вважаються форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) фінансова та економічна криза, дефолт, зростання офіційного та комерційного курсів іноземної валюти до національної валюти, недодержання/порушення своїх обов'язків контрагентом боржника, відсутність на ринку потрібних для виконання зобов'язання товарів, відсутність у боржника необхідних коштів тощо [16].

Загалом, перелік форс-мажорних обставин, наведених в Регламенті, умовно можна розділити на такі підгрупи:

1) пов'язані з військовими та насильницькими діями: війна, збройні конфлікти, блокади, військове ембарго, збурення, тероризм, диверсії, піратство, безлади, блокада, революція, заколот, повстання, масові заворушення, захоплення підприємств, громадська демонстрація, страйк, протиправні дії третіх осіб;

2) викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом: епідемія, сильний шторм, циклон, ураган, торнадо, буревій, повінь, вибух, нагромадження снігу, ожеледь, град, заморозки, замерзання моря, проток, портів, перевалів, землетрус, блискавка, пожежа, посуха, просідання і зсув ґрунту, аварія;

3) регламентовані умовами відповідних рішень та актами державних органів влади: закриття морських проток, ембарго, заборона експорту/імпорту, загальна військова мобілізація, введення комендантської години, примусове вилучення [16].

Якщо озирнутися на досвід зарубіжних країн, то ми побачимо, що визначення критеріїв визнання обставин форс-мажором, та взагалі встановлення факту наявності форс-мажору в відносинах, в основному здійснюються в судовому порядку, а не через спеціально уповноважені адміністративні органи або самоврядні організації, наділені винятковими

повноваженнями у цій сфері, як це відбувається в нашій країні [56, с.67]. Тому для визнання обставин саме обставинами непереборної сили ніхто і ніщо не забороняє звернутися до суду загальної юрисдикції з заявою про встановлення факту, що має юридичне значення. А гарантією справедливого рішення є можливість апеляційного та касаційного оскарження. Єдиною перепорою на цьому шляху стає строк розгляду заяви. Так, ТПП України розглядає подані документи і видає сертифікат на протязі від 7 до 21 робочого дня, в той час як судовий розгляд може затягнутися на місяці, або й взагалі на невизначений строк в разі оскарженні рішення суду. Враховуючи, що затягування в вирішенні такого важливого питання не йде на користь жодній з сторін, на даний час судовий порядок визначення обставин форс-мажором не витримує жодної конкуренції з процедурою звернення в ТПП України для отримання сертифікату.

До основних норм, що вказують на критерії для віднесення тієї чи іншої обставини до обставин непереборної сили, відносяться норми міжнародного права, а саме положення п. 1 ст. 7.1.7 Принципів УНІДРУА 1994, 2004, 2010 років, згідно з яким «невиконання стороною виправдовується, якщо ця сторона доведе, що невиконання було через перешкоди, що не підлягають її контролю, і що не можна обґрунтовано очікувати, що сторони врахували б перешкоди під час укладення договору або щоб уникнути або подолати ці перешкоди або їх наслідки» [70]. Аналогічна позиція викладена в статті 79 Віденської конвенції ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року [2].

Поняття форс-мажору, що міститься в ст. 7.1.7 Принципів УНІДРУА, також оперує характеристикою непередбачуваності виникнення форс-мажорних обставин. Непереборна сила розглядається як обставина, що виключає відповідальність. Необхідність розмежування випадку та непереборної сили виникає, коли відповідальність встановлюється незалежно від провини - в цих ситуаціях непереборна сила служить кордоном відповідальності. Наприклад, власник джерела підвищеної небезпеки відповідає

за випадкове заподіяння шкоди, але звільняється від відповідальності, якщо шкода виникла внаслідок непереборної сили.

Оскільки перелік форс-мажорних обставин в цивільному законодавстві на даний момент нормативно не встановлено, а лише закріплені критерії віднесення до їх числа, сторони мають право визначити перелік таких обставин в договорі на свій розсуд. Як зазначає С.В. Овсейко, сторони можуть передбачити в якості форс-мажорних обставин неврожай, зміна податкового навантаження, митних зборів або кон'юнктури ринку або невиконання зобов'язань контрагентами [51, с.163]. Слід брати до уваги той факт, що в разі відсутності конкретного переліку форс-мажорних обставин в договорі існує значний ризик обмежувального тлумачення судом тих чи інших обставин, які звільняють сторону від відповідальності.

Необхідно відзначити, що сторони мають право включити в договір умову про можливість застосування Регламенту засвідчення ТПП України форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), який містить приблизний перелік подій, в результаті яких можливе настання перешкод, внаслідок чого сторона не могла об'єктивно виконати взяті на себе зобов'язання і, отже, не визнається відповідальною за їх невиконання. Такі перешкоди не включають відсутність дозволу, ліцензій, візи на в'їзд до країни, або дозволу на перебування, або необхідних для виконання контракту погоджень, які повинні бути видані державними органами тій стороні, яка претендує на звільнення від відповідальності.

Отже, підсумовуючи викладене, зазначимо, що в основному використовується така класифікація обставин непереборної сили: пов'язані з військовими та насильницькими діями (соціальний характер), викликані винятковими погодними умовами і стихійним лихом (фізичний характер), та рішень та актами державних органів влади (юридичний характер). Для засвідчення обставин форс-мажором, такі обставини повинні відповідати наступним чотирьом критеріям: надзвичайність; невідворотність;

непередбачуваність; причинно-наслідковий зв'язок між обставиною/подією і неможливістю виконання конкретних зобов'язань.

РОЗДІЛ 2

НЕПЕРЕБОРНА СИЛА ТА ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ

2.1. Непереборна сила як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності

Цивільно-правова відповідальність є різновидом юридичної відповідальності і є ефективним засобом самодисципліни для учасників правовідносин. На думку О.О. Мельник, залежно від підстави розрізняють договірну і позадоговірну відповідальність. Договірна відповідальність являє собою санкцію за порушення договірного зобов'язання. Позадоговірна відповідальність має місце тоді, коли відповідна санкція застосовується до правопорушника, що не перебуває в договірних відносинах з потерпілим [46, с.116].

Діюче цивільне законодавство передбачає можливість звільнення від відповідальності у зв'язку з неможливістю виконання зобов'язання внаслідок: 1) обставин, за які жодна з сторін не відповідає (ст. 607 ЦК України); 2) дії непереборної сили (ст. 617 ЦК України); 2) випадкового заподіяння шкоди (ст. 617 ЦК України); 3) умислу потерпілого у заподіянні шкоди (ст.1193 ЦК України).

Загальними підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності є непереборна сила (форс мажор) та випадок (казус).

Непереборна сила - це надзвичайна і непереборна за даних обставин подія, настання якої неможливо було передбачити і відвернути доступними засобами. Під поняття непереборної сили підпадають як руйнівні сили природи (землетрус, повідь), так і деякі суспільні явища (військові дії, масові заворушення, страйки тощо).

Випадок (казус) - це обставина, яка свідчить про відсутність вини контрагентів. Цю обставину хоча і можна відвернути, але її неможливо

передбачити. Так, наприклад, ательє своєчасно не виконало замовлення наречених, оскільки вночі зловмисники проламали дах ательє і викрали матеріал, з якого треба було шити весільні сукні [53].

Під правовим випадком (казусом) розуміється (наслідки), яких могло б не бути, але які не були відвернуті відповідальною особою тільки тому, що їх неможливо було передбачити і запобігти через раптовість їх настання. Отже, випадковою може бути подія, яка є причиною завдання шкоди, або сама шкода, як наслідок певної події. Випадковою визнається шкода, заподіяння якої особа не змогла відвернути, незважаючи на те, що вона вжила всіх залежних від неї заходів, спрямованих на її запобігання [64, с.63].

Випадок характеризується суб'єктивною непередбаченістю: якби особа знала про можливість настання випадку, вона могла б запобігти шкоді. Передбачення можливості настання шкідливого результату внаслідок впливу випадку, на відміну від необережного заподіяння шкоди, не є обов'язком правопорушника. Саме тому внаслідок необережної (винної) поведінки особа відповідає за настання шкідливого результату, а при випадковому (безвинному) заподіянні шкоди особа за загальним правилом від відповідальності звільняється [63].

При цьому, як зазначає О.С. Кужко, обов'язкового та закритого переліку обставин, що виключають відповідальність, ані національна, ані міжнародна законодавча база не містить. ці обставини напрацьовуються сторонами правочинів самостійно, вони враховують конкретну ситуацію та необхідність цих обставин [45, с115].

Найчастіше виникають ситуації, коли контрагент не виконує своє зобов'язання або виконує його неналежним чином. Оскільки за загальним правилом суб'єкт підприємницької діяльності відповідає за невиконання або неналежне виконання зобов'язання без наявності вини, важливим є визначити випадки, коли він все-таки може бути звільнений від відповідальності. З причини недостатнього регулювання інституту непереборної сили (форс-мажору) на практиці зустрічається різне його тлумачення. У зв'язку з цим при

укладенні договору доцільно включити в нього застереження про форс-мажорі, максимально її конкретизувавши.

Зазвичай у разі настання форс-мажорних обставин сторони договору:

- звільняються від відповідальності за часткове або повне невиконання зобов'язань;
- мають змогу відкласти виконання зобов'язань на строк дії форс-мажорних обставин;
- вправі достроково розірвати договір без сплати штрафних санкцій [67].

Водночас ст. 625 ЦК встановлено, що боржник не звільняється від відповідальності за неможливість виконання ним грошового зобов'язання. Боржник, який прострочив виконання грошового зобов'язання, на вимогу кредитора зобов'язаний сплатити суму боргу з урахуванням встановленого індексу інфляції за весь час прострочення, а також 3 % річних від простроченої суми, якщо інший розмір процентів не встановлений договором або законом. Разом із тим ст. 617 ЦК встановлено загальні підстави звільнення особи від відповідальності за порушення зобов'язання, якщо вона доведе, що це порушення сталося внаслідок дії непереборної сили, у той час як норми ст. 625 ЦК, яка визначає відповідальність за порушення саме грошового зобов'язання незалежно від наявності чи відсутності вини боржника, є спеціальними, конкретизуючими і не передбачають жодних підстав звільнення від відповідальності за неможливість виконання грошового зобов'язання [3]. Отже, порушення відповідачем умов договору щодо оплати товару є підставою для нарахування визначених ст. 625 ЦК платежів, а наявність обставин непереборної сили за договором не звільняє відповідача від встановленого законом обов'язку відшкодувати матеріальні втрати кредитора від знецінення грошових коштів унаслідок інфляційних процесів та не позбавляє кредитора права на отримання компенсації від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами [30].

Сторона, яка не виконала зобов'язання або виконала його неналежним чином, несе відповідальність, якщо не доведе, що належне виконання

зобов'язання неможливо внаслідок непереборної сили, тобто надзвичайних і невідворотних за даних умов обставин [50].

У Повітряному кодексі України термін стихійне лихо замінює поняття непереборна сила. В залежності від того, шкода заподіяна в польоті або поза польотом, законодавець підвищує чи обмежує відповідальність повітряного перевізника. Коли з'являється специфіка повітряного джерела підвищеної небезпеки, усувається посилення на непереборну силу; коли специфіка повітряного джерела підвищеної небезпеки зникає і залишається тільки земляне джерело підвищеної небезпеки, тобто допускається і посилення на дії непереборної сили, які називаються в Повітряному кодексі України стихійним лихом [6].

Відповідно до ст. 610 ЦК України, порушенням зобов'язання є його невиконання або виконання з порушенням умов, визначених змістом зобов'язання (неналежне виконання) [3].

Схожа стаття є і в Господарському кодексі України. Так, відповідно до ст. 224 ГК України, «учасник господарських відносин, який порушив господарське зобов'язання або установлені вимоги щодо здійснення господарської діяльності, повинен відшкодувати завдані цим збитки суб'єкту, права або законні інтереси якого порушено» [4].

Частиною 1 ст. 614 ЦК України визначено, що особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. При цьому відсутність своєї вини відповідно до ч. 2 ст. 614 ЦК України доводить особа, яка порушила зобов'язання [3].

Виходячи з тверджень вищевказаних статей, особа несе відповідальність за порушення зобов'язання тільки в разі вини даної особи, тобто відсутність вини знімає відповідальність особи за порушення зобов'язання.

Отже потрібно враховувати, що в разі, якщо особа вчинила шкоду, то для уникнення від відповідальності внаслідок настання обставин непереборної сили, ще потрібно довести, що саме обставини непереборної сили позбавили цю особу можливості запобігти вчиненню шкоди. Тобто, наявність непереборної сили при заподіянні шкоди повністю звільняє заподіювача шкоди від відповідальності лише за умови, що в діях даної особи відсутня вина, що кореспондується з положеннями статті 1166 ЦК України. В цій же статті вказано, що особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини. Отже, чинне законодавство виходить з принципу презумпції вини особи, яка допустила порушення зобов'язання, тому для застосування обставин непереборної сили як підстав звільнення від відповідальності спершу потрібно довести відсутність вини в заподіянні шкоди або в порушенні зобов'язання.

Під підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності розуміються обставини, з якими закон або договір пов'язують звільнення особи від застосування до неї санкцій за правопорушення. Основними підставами звільнення від цивільно-правової відповідальності є випадок та непереборна сила. Випадок (казус) має місце тоді, коли психічний стан особи, що порушила зобов'язання, характеризується відсутністю її вини. За відсутності вини немає й відповідальності, якщо тільки законом чи договором не передбачено відповідальності і без вини. Особа визнається невинною, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів для належного виконання зобов'язання [65].

Ще однією обставиною, яка звільняє від цивільної відповідальності, є форс-мажор. Форс-мажором визнається обставина (дія чи подія), що спричиняє неможливість виконання договірних зобов'язань у обумовлений сторонами строк. Отже, на відміну від випадку та непереборної сили, форс-мажор є спеціальною підставою звільнення від відповідальності лише за невиконання (неналежне виконання) договірних зобов'язань. Категорія «форс-мажор» традиційно в законодавстві визнавалася підставою звільнення від відповідальності у зовнішньоекономічній діяльності [54].

Форс-мажорні обставини можуть бути як тривалими, так і короткочасними.

Короткочасні форс-мажорні обставини зумовлюють тимчасову неможливість виконання зобов'язань. В основному це такі явища природи, як стихійні лиха. У цих випадках вони виступають як підстави відстрочки виконання. При дії форс-мажорних обставин тривалий час, що перевищує зазначений у договорі строк, або коли виконання договору втрачає економічну доцільність, домовленістю сторін такі обставини визнаються перешкодою, яка призводить до звільнення сторін від виконання договору. У будь-якому випадку ці обставини (як тривалі, так і короткочасні) розглядаються як юридичні факти, які спричиняють неможливість виконання договірних зобов'язань. Для визнання обставин форс-мажором необхідна наявність певних умов. По-перше, виникнення їх після укладення договору. По-друге, неможливість виконання зобов'язання у період їх існування. По-третє, закріплення цих обставин у договорі як таких, що звільняють від відповідальності. Сторони у договорі повинні узгоджувати форс-мажорні обставини шляхом прямого зазначення їх переліку. При цьому цей перелік вважається вичерпним і не підлягає розширювальному тлумаченню [55].

На думку О.С. Кушко, простого посилання на існування форс-мажору, в тому числі на популярну останнім часом «надмірну економічну неможливість виконання зобов'язання» не є достатнім. По-перше, сторона, що посиляється на форс-мажор, повинна або прописати такі умови невиконання у договорі, або посилатися на ст. 617 ЦК України; по-друге, сторона повинна надати переконливі докази одночасної наявності умов (їхньої сукупності), передбачених договором або законом, для визнання відповідного факту судом, або органом, що надає підтвердження існування форс-мажорних обставин [45, с. 116].

Як зазначено в постанові Великої Палати Верховного Суду від 18 березня 2020 року в справі № 902/417/18, господарсько-правова відповідальність базується на принципах, згідно з якими: потерпіла сторона має

право на відшкодування збитків незалежно від того, чи є застереження про це в договорі; передбачена законом відповідальність виробника (продавця) за недоброякісність продукції застосовується також незалежно від того, чи є застереження про це в договорі; сплата штрафних санкцій за порушення зобов'язання, а також відшкодування збитків не звільняють правопорушника без згоди другої сторони від виконання прийнятих зобов'язань у натурі; у господарському договорі неприпустимі застереження щодо виключення або обмеження відповідальності виробника [19].

З усього вищесказаного можна виділити наступні умови звільнення від відповідальності. Обставина має бути надзвичайною і невідвратною одночасно. Також вона не повинна залежати від волевиявлення відповідної сторони, що впливає зі ст. 79 Конвенції ООН «Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів» від 11.04.1980 р.: «Сторона не несе відповідальності за невиконання будь-якого із своїх зобов'язань, якщо доведе, що воно було викликане перешкодою поза її контролем, і що від неї нерозумно було очікувати прийняття до уваги цієї перешкоди під час укладення договору або уникнення чи подолання цієї перешкоди чи її наслідків» [2].

Не повинна ця обставина залежати і від більшості загальних договірних умов, а також судової практики ряду країн. Слід підкреслити, що обов'язкова наявність причинного зв'язку, тобто невиконання або виконання зобов'язань неналежним чином має бути наслідком дії обставин непереборної сили.

Так, положенням ст. 10 Закону України «Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції» встановлено: «єдиним належним та достатнім документом, що підтверджує настання обставин непереборної сили (форс-мажору), що мали місце на території проведення антитерористичної операції, як підстави для звільнення від відповідальності за невиконання (неналежного виконання) зобов'язань, є сертифікат Торгово-промислової палати України» [14].

За визначенням, вказаним в постанові Вищого Господарського суду України в справі № 901/2091/13 від 11.12.2013 року, «під непереборною силою

розуміються будь-які надзвичайні події зовнішнього щодо сторін характеру, які виникають без вини сторін, поза їх волею або всупереч волі чи бажанню сторін, і які не можна, за умови вжиття звичайних для цього заходів, передбачити, та не можна при всій турботливості та обачності відвернути (уникнути), включаючи стихійні явища природного характеру, лиха біологічного, техногенного та антропогенного походження (вибухи, пожежі, вихід з ладу машин й обладнання, масові епідемії, епізоотії, епіфітотії), обставини суспільного життя, які унеможливають виконання сторонами цього договору або тимчасово прямо перешкоджають такому виконанню» [32].

На думку В.Д. Примака, звільнення від цивільно-правової відповідальності зумовлюють юридичні факти і правові характеристики, які, попри порушення прав кредитора, засвідчують відсутність принаймні однієї з нормативних, правосуб'єктних, юридико-фактичних, процесуальних підстав, об'єктивних або суб'єктивної умови відповідальності боржника. При цьому правового значення набуває або спеціальна, відмінна від загального порядку застосування конкретної санкції, юридична кваліфікація поведінки безпосереднього правопорушника і зобов'язаної особи (а подеколи і кредитора), наслідків їхніх дій чи бездіяльності або наявність спеціально визначених законодавцем юридичних фактів. Так, непереборна сила визнається підставою для звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання остільки, оскільки (і наскільки) її вплив виключає вирішальну зумовленість факту порушення суб'єктивного цивільного права кредитора саме поведінкою боржника [56, с. 65].

Взагалі існують об'єктивні умови цивільно-правової відповідальності, такі як протиправна поведінка і причинний зв'язок, та суб'єктивні умови (вина).

З цього приводу О.О. Мельник вважає, що прямий (безпосередній) причинний зв'язок має місце тоді, коли в ланцюзі подій, що послідовно розвиваються, між протиправною поведінкою особи і збитками не існує будь-яких обставин, що мають значення для цивільно-правової відповідальності. У тих же випадках, коли між протиправною поведінкою особи і збитками

присутні обставини, яким цивільний закон надає значення у вирішенні питання про відповідальність (протиправна поведінка інших осіб, дія непереборної сили і т. ін.), наявний непрямий (опосередкований) причинний зв'язок. Це означає, що протиправна поведінка особи лежить за межами розглянутого з точки зору юридичної відповідальності випадку, а отже, і за межами юридично значимого причинного зв'язку [46, с. 119].

Одні і ті ж обставини можуть як вважатися непереборною силою, так і не вважатися. Особливо слід відзначити умови про страйки. Якщо при укладенні договору вирішено включити цю умову до переліку форс-мажорних обставин, то не слід забувати визначити характер страйку, так як не всякий страйк можна віднести до таких обставин. Зокрема, страйк на одному підприємстві легко спровокувати будь-якими діями керівництва даного підприємства. Інакше кажучи, у сторони, яка не виконала зобов'язання за договором, з'явиться можливість уникнути відповідальності. Однак на загальнонаціональний страйк або ж на страйк цілої галузі господарства керівники окремого підприємства вплинути не можуть. У зв'язку з цим для визнання страйку обставиною непереборної сили необхідно вказувати в договорі, який саме страйк мається на увазі і чи звільняє він від відповідальності за невиконання договору.

Досить часто в договорі вказується така форс-мажорна обставина, як пожежа. Але пожежа не завжди може бути визнана обставиною непереборної сили. Адже в разі пожежі враховується ступінь вини потерпілої сторони, а також ступінь можливості запобігти пожежі. Тому в договорі потрібно обговорити дану обставину докладніше, а саме: вказати, що пожежа буде вважатися форс-мажорною обставиною в будь-якому випадку, за винятком умисного підпалу. В іншому випадку факт пожежі буде не розцінене судом як форс-мажорний випадок, і сторона, винна в порушенні договірних зобов'язань, буде вимушена відповідати перед контрагентом навіть не дивлячись на надзвичайність і невідворотність даної обставини [36]. Такої ж думки притримувався Верховний Суд в постанові від 23.09.2020 року в справі №

910/5699/19 : «відповідач, посилаючись на пожежу, як на обставину непереборної сили, не довів виключний та невідворотний характер зазначеної події, та не надав доказів, що саме через настання цієї обставини він був позбавлений можливості виконати зобов'язання за договором, оскільки в акті про пожежу вказано, що пожежею знищено вторинну сировину (поролон), а також пошкоджено закопченням димом стелі складського-виробничого приміщення, тоді як предметом договору є поставка посібників» [23].

Взагалі, в Україні майже в кожному договорі між будь-якими суб'єктами є розділ під назвою «форс-мажор». Але сторони занадто формально відносяться до цього розділу, наповнюючи його стандартними фразами на кшталт «Сторона звільняється від відповідальності за невиконання зобов'язання, якщо таке невиконання є наслідком обставин непереборної сили». Але з такого визначення незрозуміло – що саме вважається форс-мажором, хто повинен повідомити про форс-мажор, на протязі якого часу та в якій формі повинно бути це повідомлення, чим засвідчуються обставини непереборної сили тощо. Наслідком такого формалізованого підходу є нерозуміння сторонами природи форс-мажору та звернення до суду для вирішення суперечки. В той же час суди в таких випадках в основному відмовляють заявнику в застосуванні форс-мажору для звільнення від відповідальності. Наслідок – фінансові втрати в тій ситуації, де при належному підході до складання тексту договору можна було б їм запобігти. Тому для застосування непереборної сили як підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності слід максимально конкретно прописувати в договорі всі можливі випадки, які підпадають під визначення форс-мажору, порядок повідомлення іншої сторони про початок дії відповідних обставин та про їх закінчення, способи засвідчення обставин, термін засвідчення та повідомлення про це контрагента.

Але в усіх випадках за наявності такої форми вини, як умисел, положення договору про звільнення від відповідальності будуть нікчемними [45]. Підтвердження цьому знаходимо як в Господарському кодексі України (ч. 2 ст. 218), так і в Цивільному кодексі України (ч. 1 ст. 614 ЦК). Особа несе

цивільно-правову відповідальність навіть у випадках дії обставин непереборної сили в тому разі, якщо в діях такої особи є вина – в порушенні зобов'язань, в заподіянні шкоди тощо.

Для уникнення відповідальності за невиконання зобов'язань недостатньо отримати сертифікат ТПП, бо потрібно довести не лише сам факт настання форс-мажорних обставин, а ще і їх вплив на реальну можливість виконати свої договірні зобов'язання. Так само і відсутність сертифікату не може прямо свідчити про вину сторони у невиконанні договірних зобов'язань. Але якщо наявність сертифікату прописана в тексті договору, то сторонам слід приділити особливу увагу тексту і формі сертифікату: ким підписаний, на якому бланку виготовлений, де зареєстрований, якою печаткою завірений тощо. Недотримання цих умов призводить до унеможливлення використання сертифікату як доказу.

Підсумовуючи викладене, зауважимо, що серед обов'язкових ознак непереборної сили для звільнення від відповідальності повинні бути: обставини, що не залежать від діяльності сторін; подія повинна бути надзвичайною; цій події не можна запобігти тими методами і засобами, що є в наявності у договірних сторін; чіткий взаємозв'язок між подією і неможливістю виконання зобов'язань.

2.2. Порядок встановлення обставин непереборної сили

Основна мета при встановленні обставин непереборною силою полягає в звільненні від відповідальності за порушення або за невиконання договірних зобов'язань. Посилання на форс-мажор є способом захисту проти позову про відшкодування збитків [61]. В той же час, внаслідок невиконання стороною договірних зобов'язань, та при наявності обґрунтованих підстав для застосування статті 617 ЦК України часто виникає питання: обставин непереборної сили встановлені та підтверджені висновком ТПП України, але чи можна при цьому нараховувати 3 відсотки річних разом з інфляційними

втратами? Відповідь на це питання надано в постанові Верховного Суду України від 12 квітня 2017 року в справі № 913/869/14: «Форс-мажор як причина прострочення оплати не звільняє порушника від відповідальності передбаченої ст. 625 ЦК України, бо це компенсація, а не неустойка». В цій справі внаслідок неналежного виконання відповідачем зобов'язань утворився борг. Позивач подав позов до суду про стягнення боргу, трьох процентів річних та інфляційних втрат. Відповідач заперечував проти позовних вимог з посиланням на те, що неналежне виконання зобов'язань за договором зумовлено дією обставин непереборної сили. У своїй постанові Верховний Суд України зазначив: «порушення відповідачем умов договору щодо оплати товару є підставою для нарахування визначених статтею 625 ЦК України платежів, а наявність обставин непереборної сили за договором не звільняє відповідача від встановленого законом обов'язку відшкодувати матеріальні втрати кредитора від знецінення грошових коштів унаслідок інфляційних процесів та не позбавляє кредитора права на отримання компенсації від боржника за користування утримуваними ним грошовими коштами» Тому, не дивлячись на сертифікат ТПП України, наявність обставин непереборної сили звільняє від сплати боргу, але не звільняє від сплати трьох процентів річних та інфляційних втрат. Така позиція Верховного Суду України була підтримана новим Верховним Судом в цій же справі в постанові від 20.06.2018 року [30].

В той же час слід звернути увагу на позицію Вищого Господарського суду України в справі № 901/2091/13 від 11.12.2013 року. В цій справі позивач вимагав стягнути неустойку за прострочений платіж, та вказував, що відповідач в порушення умов договору не надав документ, що підтверджує факт форс-мажорних обставин, виданий Торгово-промисловою палатою України, тобто сертифікат. В той же час, відповідач надав докази, що прострочення оплати відбулося в зв'язку з вірусною атакою на його комп'ютери, що було доведено рішенням суду в іншій справі. В своїй постанові суд зазначив «прострочення оплати з боку відповідача відбулося у зв'язку із форс-мажорними обставинами, які виникли поза волею відповідача, а відсутність правової можливості у

Торгово-промислової палати України посвідчити наявність форс-мажору за договором між позивачем та відповідачем не означає відсутність такого факту взагалі» [32]. Таким чином, наявність сертифікату ТПП України ще не означає, що контрагент – порушник зобов'язання буде звільнений від відповідальності, а в свою чергу відсутність сертифікату ТПП України не означає відсутність факту форс-мажору, навіть якщо договором прямо передбачено необхідність отримання такого сертифікату для засвідчення обставин непереборної сили.

Як зазначає О.О. Мельник: «наслідком дії обставин непереборної сили є звільнення від відповідальності за невиконання (неналежне виконання) зобов'язання, а не від самого виконання зобов'язання. В інших випадках припинення зобов'язання неможливістю його виконання покладає на боржника обов'язок відшкодувати кредитору завдані невиконанням договору збитки. Неможливість виконання, яка не пов'язана із дією форс-мажорних обставин, звільняє сторони договору від обов'язку виконання договору у натурі. Тоді як після припинення дії обставин непереборної сили, боржник зобов'язаний до реального виконання зобов'язання» [46, с.142].

Згідно п. 101.2.4. ст. 101 Податкового кодексу України, «податковий борг платника податків, що виник внаслідок обставин непереборної сили (форс-мажорних обставин) підлягає списанню як безнадійний» [7]. Також в податкових правовідносинах слід звернути увагу на постанову Першого апеляційного адміністративного суду від 16.09.2020 року в справі № 200/4615/20-а: «відповідно до ст. 10 Закону № 1669-VII протягом терміну дії цього Закону єдиним належним та достатнім документом, що підтверджує настання обставин непереборної сили (форс-мажору), що мали місце на території проведення антитерористичної операції, як підстави для звільнення від відповідальності за невиконання (неналежне виконання) зобов'язань, є сертифікат Торгово-промислової палати України. Між тим, в спірних правовідносинах отримання сертифікату про настання обставин непереборної сили не є обов'язковим, оскільки суб'єкт господарювання (позивач) в силу закону звільнений від сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне

соціальне страхування, що автоматично звільняє його від відповідальності за невиконання вказаних зобов'язань протягом терміну дії Закону № 1669-VII» [34].

В деяких випадках обставини непереборної сили застосовуються не для уникнення відповідальності за невиконання зобов'язань, а для призупинення виконання зобов'язання на період дії зазначених обставин. Так, відповідно до частини 6 статті 13 Закону України «Про валюту і валютні операції», «у разі якщо виконання договору зупиняється у зв'язку з виникненням форс-мажорних обставин, перебіг строку розрахунків та нарахування пені відповідно до частини п'ятої цієї статті зупиняється на весь період дії форс-мажорних обставин та поновлюється з дня, наступного за днем закінчення дії таких обставин» [13].

Слід також звернути увагу на такий спосіб застосування обставин непереборної сили як поновлення строку звернення до суду, в разі пропуску встановлених законодавством строків. В ч. 2 статті 261 Господарського процесуального кодексу України вказано: «незалежно від поважності причин пропуску строку на апеляційне оскарження суд апеляційної інстанції відмовляє у відкритті апеляційного провадження, якщо апеляційна скарга подана після спливу одного року з дня складення повного тексту судового рішення, крім випадків: 1) подання апеляційної скарги особою, не повідомленою про розгляд справи або не залученою до участі в ній, якщо суд ухвалив рішення про її права, інтереси та (або) обов'язки; 2) пропуску строку на апеляційне оскарження внаслідок виникнення обставин непереборної сили» [5]. Верховний Суд у складі колегії суддів Касаційного адміністративного суду в постанові від 30 вересня 2020 року в справі № 420/5337/19 зазначив: «поважними причинами визнаються лише ті обставини, які були чи об'єктивно є непереборними, тобто не залежать від волевиявлення особи, що звернулась з адміністративним позовом, пов'язані з дійсно істотними обставинами, перешкодами чи труднощами, що унеможливили своєчасне звернення до суду. Такі обставини мають бути підтверджені відповідними та належними доказами» [22]. В

постанові Верховного Суду від 22.09.2020 року в справі № 420/1945/19 з цього приводу зазначено: «поважними причинами для пропуску строку можуть визнаватися лише такі обставини, які є об'єктивно непереборними, не залежать від волевиявлення особи, що звернулася з позовом, пов'язані з дійсно істотними перешкодами чи труднощами для своєчасного вчинення процесуальних дій та підтверджені належним чином» [28].

Що ж до застосування непереборної сили для уникнення від відповідальності за порушення договірних зобов'язань, та для поновлення строків подання процесуальних документів до суду під час дії карантину на підставі Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19)», та постанови Кабінету міністрів України № 211 від 11.03.2020 року «Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2» [17], то підтвердженням визнання поширення хвороби COVID-19 форс-мажором та обставиною непереборної сили є тільки сертифікат Торгово-промислової палати України [9].

Європейський суд з прав людини у справі «Олександр Шевченко проти України», в пункті 27 зазначив: «навіть наявність об'єктивних та непереборних обставин, що обумовлюють поважність причин пропуску строку звернення до суду, не може розцінюватися як абсолютна підстава для поновлення пропущеного строку, оскільки у випадку, якщо минув значний проміжок часу з моменту закінчення пропущеного строку, відновлення попереднього становища учасників справи, що може бути зумовлено скасуванням рішення або визнанням незаконної дії суб'єкта владних повноважень, буде значно ускладнено та може призвести до порушення прав та інтересів інших осіб» [18].

Загалом слід розрізняти договірні та позадоговірні засоби захисту від відповідальності за неналежне виконання договору, де позадоговірні – це загальновідомі обставини, визнані непереборною силою, а договірні – це так

звані форс-мажорні застереження в самому тексті договору. В той же час позадоговірні засоби не завжди працюють, коли сторони включають у договір форс-мажорне застереження. Прикладом, коли позадоговірні непереборні обставини не працюють як захист у спорі про відповідальність, є справа *Trs. Of Conneaut Lake Park, Inc. vs Park Restoration, LLC*, яку розглядав суд штату Пенсильванія, США. [68]. За договором відповідач мав забезпечити сервісне обслуговування певного будинку. В контракті сторони передбачили зобов'язання відповідача звільнити приміщення після розірвання договору, повернувши його чистим та неушкодженим. Проте приміщення було знищене внаслідок пожежі невідомого походження. Відповідач послався на неможливість виконати договір внаслідок обставин, що від нього не залежали. Проте суд відкинув цей аргумент, зазначивши, що контракт складений таким чином, що сторони досить чітко розподілили між собою ризики випадкового знищення речі, поклавши їх на відповідача. Отже, відповідач позбавлений можливості посилатися на обставини непереборної сили, та має відповідати за неналежне виконання договору [59].

Слід зазначити, що непереборна сила є підставою звільнення тільки від відповідальності і не може виступати в якості підстави звільнення від виконання основного зобов'язання (наприклад, сплати суми основного боргу). Необхідно звернути увагу також на те, що дане положення може застосовуватися тільки тоді, коли інше не передбачено законодавством або договором. Більше того, умова про звільнення від відповідальності винної особи діє лише за наявності вини у формі необережності.

Одночасно слід зазначити, що необережність, проявлена потерпілим, не може служити підставою для звільнення від відповідальності власника джерела підвищеної небезпеки, якщо шкода заподіяна життю або здоров'ю особи.

Показовим прикладом є постанова Східного апеляційного господарського суду в справі 922/3619/19 від 16.09.2020 року. Позивач передав на зберігання до військової частини в м. Балаклея власне майно. В результаті вибухів на військових складах влітку 2017 року все майно було знищене. Позивач подав

позов до суду про стягнення грошових коштів як компенсацію за знищене майно. Відповідач – військова частина заперечувала проти позову, вказуючи що вибухи, внаслідок яких було знищене майно, являються форс-мажором, при цьому факт виникнення надзвичайної ситуації є загальновідомим, сприйнятим на державному рівні та таким, що не потребує доведення, тому сертифікат ТПП України в даному випадку не є обов'язковим та єдино можливим доказом наявності форс-мажорних обставин. Окрім того, відповідач вказував, що на даний час продовжується досудове розслідування в межах кримінального провадження за ознаками злочину, передбаченого ст.113 Кримінального кодексу України (диверсія), у якому військова частина виступає як потерпіла сторона, а тому даний позов потрібно буде подавати до тих осіб, яких суд визначить винними в диверсії. Але суд не прийняв доводів військової частини про звільнення від відповідальності внаслідок непереборної сили (надзвичайної ситуації), адже відповідно до ч.2 ст.218 ГК України учасник господарських відносин відповідає за невиконання або неналежне виконання господарського зобов'язання чи порушення правил здійснення господарської діяльності, якщо не доведе, що ним вжито усіх залежних від нього заходів для недопущення господарського правопорушення.[4] В даному випадку суд зазначив: «по-перше, військова частина не звернулася до ТПП України за сертифікатом, а наявність сертифікату, згідно договору, є обов'язковою умовою засвідчення факту форс-мажору. По-друге, твердження відповідача що настання обставин непереборної сили являється в даному випадку загальновідомим фактом і не потребує доведення – хибне, бо в договорі зберігання було чітко зазначена необхідність засвідчити факт настання форс-мажору. І по-третє, наявність відкритого кримінального провадження є недоречним, бо за відсутності вироку суду, в якому встановлено обставини щодо знищення майна позивача, яке передане на зберігання відповідачеві, через диверсію, факт наявності диверсії є недоведеним» [35]. Таким чином, суд вказав, що якщо в договорі чітко прописано обов'язкова наявність сертифікату від ТПП України для засвідчення форс-мажору, то жодні інші доводи не зможуть звільнити сторону від

відповідальності за невиконання зобов'язання, навіть якщо наявність обставин непереборної сили не викликає жодних сумнівів.

Щоб застосувати положення про форс-мажор в конкретній угоді, сторонам перш за все необхідно оцінити умови договору - цей пункт повинен бути прописаний належним чином з максимально докладним перерахуванням обставин, які можна вважати форс-мажорними. Форс-мажорні застереження практично завжди є в наявності в договорах, але їх формулювання можуть відрізнятися.

При відсутності формулювання в договорі необхідно оцінити перспективи вирішення питання з урахуванням тих формулювань, що внесені в договір, і виробити оптимальний шлях вирішення (через визнання форс-мажорних обставин в ході переговорів з відповідними додатковими угодами до договору або в суді, через зміну договору або припинення зобов'язань).

Станом на сьогоднішній день, враховуючи епідемію коронавірусу, почастишали спроби суб'єктів господарювання застосовувати пункт договору щодо форс-мажору для уникнення від виконання договірних зобов'язань, посилаючись на коронавірус та введений в зв'язку з ним карантин, як на обставину непереборної сили. В цьому разі необхідно опрацювати стратегію захисту: неможливість виконання зобов'язання повинна бути чітко пов'язана з застосуванням карантину (наявність причинно-наслідкового зв'язку).

Наразі сформована в світовій економіці ситуація дозволяє говорити про настання «глобального форс-мажору». Учасники ринку не можуть виконати свої зобов'язання через вимушені обмеження і, як наслідок, отримують штрафи. Це, в свою чергу, тягне величезні фінансові втрати як для великих компаній так і для дрібних підприємців. У разі невиконання зобов'язання уникнути відповідальності може дозволити тільки оголошення форс-мажорних обставин. В той же час, з юридичної точки зору визначення форс-мажору не містить вказівок на конкретні факти, дії, обставини, що дозволяють віднести будь-яку подію до обставин непереборної сили. Більш того, на практиці в абсолютній більшості договорів умови форс-мажору прописуються дуже розпливчато. У

кращому випадку має місце відсилання до вирішення до однієї з торгово-промислових палат.

Варто ще зазначити на такий спосіб застосування обставин непереборної сили, як на один із методів захисту проти позову про відшкодування збитків. Сторона, яка допустила неналежне виконання зобов'язання внаслідок дії форс-мажорних обставин, не несе відповідальності за збитки, нанесені таким невиконанням, другій стороні і вправі або зупинити виконання на строк дії форс-мажору, а по завершенню – виконати його, або розірвати договір [60].

Проте, не завжди виникнення обставин непереборної сили призводить до можливості застосування таких обставин для уникнення від відповідальності.

Як зазначає В.Д. Примаєв, однією з ознак непереборної сили є її відносний характер. Тому ті самі військові дії, а тим паче військова мобілізація або серйозна небезпека («загроза») виникнення збройного конфлікту можуть у певних життєвих ситуаціях поставати як надзвичайні й невідворотні обставини у відносинах між певними сторонами, тоді як у інших спірних ситуаціях, що виникли за участі тих самих учасників або інших суб'єктів, які здійснюють свою діяльність за аналогічних умов (мають те саме місцезнаходження зокрема), про жодний надзвичайний і невідворотний вплив таких обставин на можливість виконання зобов'язання не йтиметься [56, с. 67].

Підсумовуючи викладене щодо застосування обставин непереборної сили, вважаємо що слід доповнити деякі статті цивільного кодексу щодо регулювання наслідків порушення зобов'язання. Найбільш доцільним на наш погляд, було б доповнити статтю 617 ЦК України частиною 2, виклавши її в такій редакції : «сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер цих обставин є підставою для звільнення їх від відповідальності у випадку порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин» , таким чином синхронізувавши її з частиною 4 статті 219 ГК України, в якій, наш погляд, найбільш вдало викладені підстави для звільнення від відповідальності.

ВИСНОВКИ ТА ПРОПОЗИЦІЇ

Здійснивши дослідження визначення та застосування непереборної сили у цивільних відносинах на підставі викладеного в випускній кваліфікаційній роботі матеріалу можна зробити наступні висновки:

1. Непереборною силою є така подія, запобігти наслідкам якої за даних обставин неможливо для сторін в цивільних відносинах. Це зовнішня до діяльності сторін обставина, яку сторони, хоча б навіть і передбачили, але не могли попередити, надзвичайність цієї обставини та її непередбачуваність. Обставини непереборної сили повинні відповідати двом критеріям: надзвичайність і невідворотність. Надзвичайність це вихід за межі "нормального", буденного, незвичності для тих чи інших життєвих умов, що не відноситься до життєвого ризику і не може бути враховано ні за яких обставин, а невідворотність – це ознака, запобігти прояву якої не здатна жодна особа з урахуванням її фізичних, економічних, технічних та інших можливостей. Вважаємо за доцільне закріпити таке визначення непереборної сили в ЦК України.

2. Серед критеріїв обставин непереборної сили завжди має бути одночасна наявність таких істотних характеристик: надзвичайність (виняткові, не є звичайними в конкретних умовах обставини); невідворотність (будь-який учасник цивільних правовідносин, який здійснює схожу діяльність, не міг і не зміг би уникнути настання цієї обставини або її наслідків); непередбачуваність; причинно-наслідковий зв'язок між обставиною/подією і неможливістю виконання конкретних зобов'язань. Такі ознаки непереборної сили, як невідворотність і надзвичайність завжди тісно пов'язані, бо саме надзвичайний характер події не дає можливості особі запобігти та відвернути настання негативних наслідків.

3. Під невідворотністю в розумінні непереборної сили розуміється дія об'єктивних факторів, які не дозволяють певній фізичній або юридичній особі виконати покладений на нього обов'язок. Обставина визнається невідвотною,

якщо будь-який учасник цивільного процесу, який здійснює аналогічну діяльність, не міг би уникнути настання цієї обставини або її наслідків. Тобто за деяких умов ці обставини можна було б передбачити, але не можна відволікти. Непереборна сила – це завжди надзвичайність, під якою розуміється винятковість, вихід за межі нормального, буденного, незвичності для тих чи інших життєвих умов, що не відноситься до життєвого ризику і не може бути враховано ні за яких обставин. Що ж до невідворотності, то ця обставина завжди є однією з найголовніших ознак непереборної сили, бо запобігти її прояву не здатна жодна особа з урахуванням її фізичних, економічних, технічних та інших можливостей.

4. Надзвичайний характер непереборної сили не допускає кваліфікації в якості такої будь-якого життєвого факту, її відмінність від випадку в тому, що вона має в основі об'єктивну, а не суб'єктивну невідворотність. Обставини непереборної сили повинні відповідати такій ознаці, як непередбачуваність її виникнення, тобто сторони не передбачали і не могли передбачити настання такої обставини. Тобто, серед обов'язкових ознак непереборної сили для звільнення від відповідальності повинні бути: обставини, що не залежать від діяльності сторін; подія повинна бути надзвичайною; цій події не можна запобігти тими методами і засобами, що є в наявності у договірних сторін; чіткий взаємозв'язок між подією і неможливістю виконання зобов'язань.

5. Визнання обставин непереборною силою звільняє сторону від відповідальності за невиконання своїх зобов'язань лише за умов наявності причинно-наслідкового зв'язку між порушенням зобов'язань та дією форс-мажорних обставин. Непереборною силою є така подія, запобігти наслідкам якої за даних обставин неможливо для сторін в цивільних відносинах.

6. При укладенні договору сторонам слід включати в текст розділ про форс-мажор (обставини непереборної сили), максимально їх конкретизувавши, з максимально докладним перерахуванням обставин, які можна вважати форс-мажорними. При цьому слід з особливою уважністю відноситись до форми та змісту сертифікату Торгово-промислової Палати України, якщо такий

сертифікат вимагається умовами договору: ким підписаний, на якому бланку виготовлений, де зареєстрований, якою печаткою завірений тощо. Недотримання цих умов призводить до унеможливлення використання сертифікату як доказу, що в свою чергу може призвести до невизнання конкретних обставин форс-мажором у розумінні підстави для звільнення від відповідальності за порушення або невиконання умов договору. При цьому важливо враховувати, що форс-мажорні обставини повинні володіти характеристиками надзвичайності і невідворотності, а умова про звільнення від відповідальності діє лише за наявності вини у формі необережності. Слід зазначити, що питання належності будь-якої обставини до ряду надзвичайних і невідворотних є вельми оціночним. У зв'язку з цим доцільно закріпити в договорі положення про звільнення від відповідальності без віднесення обставини, що звільняє від відповідальності, до числа форс-мажорних.

7. Сертифікат ТПП України в жодному разі не являється індульгенцією для сторони, яка порушила зобов'язання. Потрібно довести не лише сам факт настання форс-мажорних обставин, а ще і їх вплив на реальну можливість виконати свої договірні зобов'язання. Наявність сертифікату ТПП України ще не означає, що контрагент – порушник зобов'язання буде звільнений від відповідальності, адже ще потрібно довести що саме форс-мажор вплинув на неможливість виконати зобов'язання, а в свою чергу відсутність сертифікату ТПП України не означає відсутність факту форс-мажору, бо не завжди є можливість отримати такий сертифікат.

8. Цивільний кодекс України навіть за визнання обставин форс-мажором практично не захищає сторону, що постраждала внаслідок дії обставин непереборної сили. Таким чином, внаслідок дії обставин непереборної сили одна договірна сторона страждає і несе збитки, в той час як для іншої сторони взагалі нічого не змінюється. Зміни в законодавство потрібно вносити таким чином, щоб шкода від настання форс-мажору (в даному випадку – запровадження карантину) рівномірно розподілялась між договірними сторонами. За відсутності таких змін сторони повинні самотійно вживати

необхідні дії для свого захисту. Так, наприклад, при укладенні договорів оренди в розділі "форс-мажор" вказувати на можливість одностороннього розірвання договору, якщо форс-мажор діє більше ніж місяць.

З метою удосконалення чинного законодавства України з питань регулювання припинення платоспроможних підприємств пропонується внести наступні **зміни та доповнення** до деяких законодавчих актів України, а саме:

- статтю 617 ЦК України доповнити частиною 2, виклавши її в такій редакції : «сторони зобов'язання можуть передбачити певні обставини, які через надзвичайний характер цих обставин є підставою для звільнення їх від відповідальності у випадку порушення зобов'язання через дані обставини, а також порядок засвідчення факту виникнення таких обставин» , таким чином синхронізувавши її з частиною 4 статті 219 ГК України, в якій, наш погляд, найбільш вдало викладені підстави для звільнення від відповідальності.

- частину 1 статті 784 ЦК України «наймач має право вимагати розірвання договору найму, якщо:», доповнити таким пунктом: 3) на протязі 30 днів поспіль діють обставини непереборної сили, що засвідчені у встановленому законом порядку, і такі обставини унеможливають використання наймачем речі для цілей, вказаних в договорі.

Зазначені пропозиції можуть бути імplementовані до законодавства України, а також можуть використовуватись у правозастосовній діяльності при укладенні договорів між учасниками цивільних правовідносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: Закон Верховної Ради України від 28.06.1996 №254к/96-ВР Відомості Верховної Ради України. – 1996. – №30. – Ст. 141.
2. Конвенція ООН Про договори міжнародної купівлі-продажу товарів від 11.04.1980 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_003 (дата звернення: 01.10.2020).
3. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV URL: <http://www.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 01.10.2020).
4. Господарський кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 436-IV URL: <http://www.rada.gov.ua/laws/show/436-15> (дата звернення: 01.10.2020).
5. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 06.11.1991 № 1798-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text> (дата звернення: 20.08.2020).
6. Повітряний кодекс України: Закон України від 19.05.2011 № 3393-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17#Text> (дата звернення: 20.08.2020).
7. Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 № 2755-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17> (дата звернення: 26.10.2020).
8. Кодекс цивільного захисту України: Закон України від 02.10.2012 № 5403-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5403-17> (дата звернення 22.10.2020).
9. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України, спрямованих на забезпечення додаткових соціальних та економічних гарантій у зв'язку з поширенням коронавірусної хвороби (COVID-19): Закон України від 30.03.2020 № 540-IX URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/540-20#Text> (дата звернення: 19.09.2020).
10. Про зовнішньоекономічну діяльність: Закон України від 16.04.1991 № 959-XII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12> (дата звернення: 01.10.2020).

11. Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України: Закон України від 15.04.2014 № 1207-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1207-18> (дата звернення: 19.10.2020).
12. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 № 1877-15 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15> (дата звернення: 19.10.2020).
13. Про валюту і валютні операції: Закон України від 21.06.2018 № 2473-VIII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19#Text> (дата звернення: 19.09.2020).
14. Про тимчасові заходи на період проведення антитерористичної операції: Закон України від 02.09.2014 № 1669-VII URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1669-18#Text> (дата звернення: 19.09.2020).
15. Про торгово-промислові палати в Україні: Закон України від 02.12.1997 № 671/97-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 01.10.2020).
16. Регламент засвідчення Торгово-промисловою палатою України та регіональними торгово-промисловими палатами форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили): Рішення президії ТПП України від 18.12.2014 № v0044571-14 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0044571-14> (дата звернення: 01.10.2020).
17. Про запобігання поширенню на території України гострої респіраторної хвороби COVID-19, спричиненої коронавірусом SARS-CoV-2: постанова Кабінету міністрів України від 11.03.2020 № 211 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/211-2020-%D0%BF/ed20200311#Text> (дата звернення: 11.09.2020).
18. Рішення Європейського суду з прав людини від 26.04.2007 року в справі № 8371/02 "Олександр Шевченко проти України". URL:

https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_256#Text (дата звернення: 08.10.2020).

19. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 18.03.2020 року в справі № 902/417/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/88952210> (дата звернення: 05.09.2020).
20. Постанова Верховного Суду від 01.10.2020 року в справі № 904/5610/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91973257> (дата звернення: 08.10.2020).
21. Постанова Верховного Суду від 01.10.2020 року в справі № 826/9475/18. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91919608> (дата звернення: 08.10.2020).
22. Постанова Верховного Суду від 30.09.2020 року в справі № 420/5337/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91919334> (дата звернення: 08.10.2020).
23. Постанова Верховного Суду від 23.09.2020 року в справі № 910/5699/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91748134> (дата звернення: 08.10.2020).
24. Постанова Верховного Суду від 03.09.2020 року в справі № 805/1693/17-а. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91337398> (дата звернення: 08.10.2020).
25. Постанова Верховного Суду від 24.01.2019 в справі № 805/2342/16-а. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/79409686> (дата звернення: 01.04.2020).
26. Постанова Верховного Суду від 01.10.2019 р. в справі № 805/385/17-а. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/84746581> (дата звернення: 01.09.2020).
27. Постанова Верховного Суду від 10.10.2019 року у справі № 243/2071/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/85174124> (дата звернення: 21.09.2020).

28. Постанова Верховного Суду від 22.09.2020 року в справі № 420/1945/19. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/91722346> (дата звернення: 08.10.2020).
29. Постанова Верховного Суду України від 12.04.2017 в справі № 913/869/14. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/66119024> (дата звернення: 22.09.2020).
30. Постанова Верховного Суду від 20.06.2018 в справі № 913/869/14. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/74991708> (дата звернення: 22.05.2020).
31. Постанова Вищого Господарського суду України від 02.03.2017 в справі № 910/17304/16. URL: <http://reyestr.court.gov.ua/Review/65163505> (дата звернення: 22.09.2020).
32. Постанова Вищого Господарського суду України від 11.12.2013 в справі № 901/2091/13. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/35944478> (дата звернення: 22.09.2020).
33. Лист Вищого Господарського суду України "Зауваження до Господарського кодексу України" від 09.09.2001. № 01-2.2/279 Офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v_279600-01 (дата звернення: 01.04.2020).
34. Постанова Першого апеляційного адміністративного суду від 16.09.2020 року в справі № 200/4615/20-а. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/91568579> (дата звернення: 23.09.2020).
35. Постанова Східного апеляційного господарського суду від 16.09.2020 в справі № 922/3619/19. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/91651076> (дата звернення: 23.09.2020).
36. Постанова Центрального апеляційного господарського суду від 22.07.2020 року в справі № 908/1290/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/90668872> (дата звернення: 23.09.2020).

37. Рішення господарського суду м. Києва від 24.05.2018 в справі № 910/3390/18. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/74410125> (дата звернення: 01.09.2020).
38. Рішення господарського суду м. Києва від 21.09.2020 в справі № 910/4377/20. URL: <http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/91652016> (дата звернення: 23.09.2020).
39. Бобовик Г.М. Податкові борги: щоб не бути в «мінорі» від форс-мажора. *Бізнес-партнер*. 2003. URL: <http://www.stpp.org.ua> (дата звернення: 23.09.2020).
40. Борисова В.І. Цивільне право. Т.1 Київ: Юрінком Інтер. 2007. 480 с.
41. Войцеховская С.В. Освобождение от ответственности исполнителя вследствие наступления обстоятельств непреодолимой силы. *Консультант Плюс*. Технология Проф. Минск. 2015. С. 88-90.
42. Гринько С.Д. Непереборна сила як безумовна підстава звільнення від відповідальності в цивільному праві України. *Університетські наукові записки*. 2007. № 2. С. 185-189.
43. Кацюба К. Форс-мажор як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 1. С. 4-10.
44. Коршунова Н.П. Непреодолимая сила: новый взгляд на старую проблему. *Журнал российского права*. 2008. № 3. С. 78-93.
45. Кужко О.С. Підстави звільнення від відповідальності в договорі перевезення вантажу. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2013. № 5. С. 114-117.
46. Мельник О.О. Договірне застереження про форс-мажор за цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03 Одес. нац. юрид. акад. Одеса, 2018. 205 с.
47. Монаєнко А.О. Форс-мажорні обставини та ускладнення при виконанні ЗЕД-контрактів. Практика підтвердження форс-мажору та рекомендації

- для бізнесу: матеріали науково-практичного круглого столу. 2014. Запоріжжя: КПУ. 40 с.
48. Науково-практичний коментар до цивільного кодексу України. За ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнецової, В. В. Луця. Київ: Юрінком Інтер. 2019. Т. I. 752 с.
49. Національна асоціація адвокатів України. Форс-мажорні обставини в комерційних договорах. URL: <https://radako.com.ua/news/fors-mazhorni-obstavini-v-kommerciynih-dogovorah> (дата звернення: 26.09.2020).
50. Нотаріальна палата України. Інформаційний лист «Щодо сплати нотаріусами (конторами) орендних платежів у період дії карантину на території України» URL: <http://npu.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/orenda.pdf> (дата звернення: 26.05.2020).
51. Овсейко С.В. Форс-мажор: понятие и оговорки. *Валютное регулирование и ВЭД*. 2019. № 5. С. 57-64.
52. Очхаев Т.Г. Изменение и расторжение договора в связи с существенным изменением обстоятельств. Москва: Статут. 2017. 208 с.
53. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності. Буковинська бібліотека - URL: <https://buklib.net/books/37757/> (дата звернення: 01.09.2020).
54. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності. URL: https://studopedia.su/17_91283_pidstavi-zvilnennya-vid-tsivilno-pravovoi-vidpovidalnosti.html (дата звернення: 01.09.2020).
55. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності. URL: <https://studfile.net/preview/2414804/page:4/> (дата звернення: 01.09.2020).
56. Примак В.Д. Непереборна сила як обставина, що звільняє від цивільно-правової відповідальності: порівняльно-правовий вимір. *Приватне право і підприємництво*. 2016. Вип. 16. С. 64-68.
57. Савченко В.О. Підстави звільнення від цивільно-правової відповідальності за неналежне надання медичних послуг. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2015. № 22. С. 219-223.

58. Спасибо-Фатєєва І.В. Правові підстави та наслідки порушення договірних зобов'язань. *Видавництво Академії правових наук України*. 2017. С. 57-70.
59. Теорія форс-мажорів: як довести обставини непереборної сили у різних країнах. *Економічні новини України*. URL: <https://mind.ua/openmind/20193086-teoriya-fors-mazhoriv-yak-dovesti-obstavini-neperebornoyi-sili-u-riznih-krayinah> (дата звернення: 21.09.2020).
60. Харитонов Є.О. Харитонova О.Є. Цивільне право України. Підручник. 2013. Київ: Істина. 808 с.
61. Форс-мажорні обставини у зовнішньоекономічних договорах. URL: <https://www.uaa.org.ua/pub/uploads/articles/uploads2-2014-06-23-001.pdf> (дата звернення: 21.09.2020).
62. Церковна О.В. Особливості випадку та непереборної сили як підстав для звільнення від цивільно-правової відповідальності. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 3. С. 95-97.
63. Цивільне право: конспект лекцій. Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ. 2016. Дніпропетровськ: Право. 656 с.
64. Цивільне право України (у запитаннях та відповідях) : Навчальний посібник : Практикум / За ред. В. К. Матвійчука, І. С. Тімуша. К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2013. 348 с.
65. Цивільно-правова відповідальність. URL: <https://www.slideshare.net/tatyanakorobchenko/ss-42485836> (дата звернення: 01.09.2020).
66. Чи визнає ТПП України карантин та спалах коронавірусу форс-мажором? URL: <https://ucci.org.ua/press-center/ucci-news/chi-viznaie-tpu-ukrayini-karantin-ta-spalakh-koronavirusu-fors-mazhorom> (дата звернення: 01.04.2020).
67. Ярема, А. Г. Проблемні питання у застосуванні цивільного і господарського кодексів України А.Г. Ярема, В. П. Барбара, Л. І. Григор'єва, В. І. Гуменюк, І. П. Домбровський; Під ред. А. Г. Ярема, В. Г. Ротань. Київ: Реферат, 2005. 336 с.

68. Trs. Of Conneaut Lake Park, Inc. vs Park Restoration, LLC URL: <https://www.casemine.com/judgement/us/5c1727af342cca0e4ce4c79e> (дата звернення: 21.09.2020).
69. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR) — URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/2009_02_DCFR_OutlineEdition.pdf. (дата звернення: 21.09.2020).
70. Unidroit principles 2010 URL: <https://www.unidroit.org/instruments/commercial-contracts/unidroit-principles-2010/404-chapter-7-non-performance-section-1-non-performance-in-general/1050-article-7-1-7-force-majeure> (дата звернення: 01.09.2020).